

Recepcja czytań ewangelicznych w hymnografii Wielkiego Poniedziałku w rycie jerozolimskim

Reception of the Gospel readings in the hymnography of Holy Monday in the Jerusalem rite

Piotr Sterlingow

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, Warszawa

 0000-0003-1744-5260 psterlingow@gmail.com

Abstract: This article focuses on the reception of the Gospel readings of Holy Monday in the liturgical hymnography of that day. In the paper, the liturgical readings and hymnography of the Jerusalem rite, which is one of the oldest rites of the Eastern liturgical tradition, were analyzed. The author used sources such as the Jerusalem Lectionary, the Iadgari and the Typikon of the Anastasis. The research aimed to determine how often the authors of the Holy Monday liturgical hymns were inspired by passages from the Gospel, and what was the reception of this book in their works. After the analysis, it was determined that the primary source used by the hymnographers was the Gospel, especially the liturgical readings of Holy Monday.

Streszczenie: Niniejszy artykuł koncentruje się na recepcji czytań ewangelicznych Wielkiego Poniedziałku w hymnografii liturgicznej tego dnia. W artykule przeanalizowano czytania liturgiczne i hymnografię obrządku jerozolimskiego, który jest jednym z najstarszych obrządków wschodniej tradycji liturgicznej. Autor korzystał z takich źródeł jak: Lekcjonarz Jerozolimski, Iadgari oraz Typikon Bazyliki Zmartwychwstania. Badania miały na celu ustalenie, jak często autorzy hymnów liturgicznych Wielkiego Poniedziałku inspirowali się fragmentami Ewangelii oraz jaka była recepcja tej księgi w ich dziełach. Po przeprowadzonej analizie ustalono, że podstawowym źródłem wykorzystywanym przez hymnografów była Ewangelia, zwłaszcza czytania liturgiczne Wielkiego Poniedziałku.

Keywords: hymnography, Holy Week, Jerusalem rite, Gospel readings**Słowa kluczowe:** hymnografia, Wielki Tydzień, ryt jerozolimski, czytania ewangeliczne**Cite this article:** Sterlingow, P., (2024). Recepcja czytań ewangelicznych w hymnografii Wielkiego Poniedziałku w rycie jerozolimskim. *Elpis*, 26: 61-71.**Cytowanie:** <https://doi.org/10.15290/elpis.2024.26.06>**Licencja:** Copyright (c) 2024 Piotr Sterlingow
Licence:

Ewangelia jako najważniejsza księga chrześcijańska stała się źródłem wielu inspiracji w poezji i sztuce liturgicznej. Hymny liturgiczne większości wielkich świąt bazują na tekstach z Ewangelii. Czasem z precyzją odzwierciedlają one wydarzenia opisane przez ewangelistów, a innym razem są wolną interpretacją tekstów ewangelicznych. Już najwcześniejsze hymny liturgiczne nawiązywały do motywów z Pisma Świętego. Prekursor gatunku zwanego kondakionem, św. Roman Melodos, w swoich utworach niekiedy zajmował się egzegezą fragmentów ze Starego i Nowego Testamentu. Z upływem czasu hymnografia wzbogacała się dzięki utworom autorów takich jak św. Jan Damasceński, św. Andrzej z Krety, św. Józef Hymnograf, św. Kasja, św. Kosma z Majumy i wielu innych. Formowaniu się hymnografii towarzyszyło wiele zmian i reform w tradycji liturgicznej¹. Zmiany te są widoczne również w nabożeństwach Wielkiego Tygodnia.

Jednym z najstarszych wschodnich rytów liturgicznych jest ryt jerozolimski. Jerozolima do dziś pozostaje centrum świata chrześcijańskiego. Na rozwój liturgicznej tradycji jerozolimskiej wpłynęło wiele różnych czynników, między innymi topografia miasta oraz liczni pielgrzymi przybywający do Ziemi Świętej. Ze względu na niewielką odległość od Ławry św. Sawy Uświęconego do tradycji tej przeniknęło wiele hymnów napisanych przez mnichów powiązanych z Ławrą.

¹ Na temat formowania się bizantyńskiej tradycji liturgicznej zob. (Arranz, 1979; Galadza, 2018; Ławreszuk, 2014; Taft, 1992).

W niniejszym artykule przeanalizowane zostaną trzy źródła tradycji jerozolimskiej. Pierwsze źródło to Lekcjonarz jerozolimski. Zachował się on w dwóch przekładach – ormiańskim i gruzińskim. Przekład ormiański odzwierciedla praktykę obowiązującą w V wieku, zaś gruziński najprawdopodobniej pochodzi z wieku VII. Lekcjonarz jerozolimski zawiera w głównej mierze informacje dotyczące czytań liturgicznych w przeciągu całego roku, informacje dotyczące przebiegu nabożeństw oraz niekiedy krótkie hymny liturgiczne. Aby szerzej zapoznać się z hymnografią tego okresu należy sięgnąć do innego źródła, nazywanego *Iadgari*. Jest to zbiór hymnów liturgicznych tradycji jerozolimskiej z okresu IV-VIII wieku (Hevsuriani, 2014, s. 421). Trzecie, późniejsze źródło to Typikon Bazyliki Zmartwychwstania z rękopisu Hagios Stawros nr 43. Jest to dosyć specyficzne dzieło, ponieważ poza obszernymi wskazówkami dotyczącymi sprawowania nabożeństw zawiera on również hymny liturgiczne. Datowany jest na XI-XII wiek (Galadza, 2021, s. 143).

W artykule zostanie zbadana recepcja czytań ewangelicznych Wielkiego Poniedziałku w hymnografii tego dnia w rycie jerozolimskim na podstawie wcześniej przytoczonych źródeł. Przekładu wszystkich hymnów liturgicznych zawartych w artykule dokonał autor.

1. Lekcjonarz jerozolimski i *Iadgari*

Lekcjonarz jerozolimski podczas jutrzni Wielkiego Poniedziałku przewiduje czytanie fragmentu z Ewangelii wg św. Mateusza – Mt 21,18-23 (Tarchnischvili, 1959, s. 85), zawierającego historię o nieurodzajnym drzewie figowym. Fragment czytany podczas nabożeństwa wieczornego również pochodzi z Ewangelii wg św. Mateusza – Mt 20,17-28 (Tarchnischvili, 1959, s. 86) i mówi on o rozmowie Chrystusa z uczniami, podczas której zapowiedział im swoją mękę i zmartwychwstanie. Fragment jest kontynuowany prośbą matki synów Zebedeusza o to, by po zmartwychwstaniu zapowiadany przez Chrystusa jej synowie mogli zasiąść po Jego prawicy i lewicy w Jego królestwie. Czytanie wieczorne Wielkiego Poniedziałku zamyka pouczenie Chrystusa dotyczące służenia bliźnim.

Hymnografia liturgiczna tradycji jerozolimskiej z okresu formowania się Lekcjonarza jerozolimskiego, który dotarł do naszych czasów w redakcji ormiańskiej i gruzińskiej, zachowała się w zbiorze zwanym *Iadgari*. W Lekcjonarzu jerozolimskim w redakcji Kornelidze w części dotyczącej Wielkiego Poniedziałku znajduje się tylko jeden krótki hymn i nie jest on przytaczany w całości w pozostałych redakcjach. Brzmi on następująco: „Przed męką Pan mówi swoim uczniom: oto idę do Jerozolimy i Syn Człowieczy zostanie wydany” (Kekelidze, 1912, s. 72). Poza tym, w redakcji Tarchnischvili przy Wielkim Poniedziałku znajduje się hymn, który zawiera również *Iadgari*: „Przybyliśmy, wierni, do męki Zbawiciela...” (Tarchnischvili, 1960, s. 98). Hymny Wielkiego Poniedziałku znajdujące się w *Iadgari* rozpoczynają się od troparionów śpiewanych wraz z pieśniami biblijnymi podczas jutrzni. Utwory tego typu można uznać za wczesną formę kanonu.

Pieśń 1

Bóg objawił się w ciebie, panując z Ojcem, Ten, który dziś zapowiadał swoją mękę uczniom. Ci, którzy byli godni widzieć Go oczami i dotknąć rękami głosili i mówili: Śpiewajmy Panu, gdyż okrył się chwałą.

Spośród Twoich dwunastu uczniów, Panie, dwaj synowie Zebedeusza odważyli się prosić Cię, aby zasiąść w Twoim królestwie. Tobie, na którego cherubini nigdy nie ośmielili się spojrzeć, ale ze strachu ukrywają skrzydłami swe twarze, głosili i mówili: Śpiewajmy Panu, gdyż okrył się chwałą

Następnie, do innych swoich uczniów, Panie, powiedziałeś z pokorą i cierpliwością: „Kto między wami chce sam stać się pierwszym, niech będzie wam sługą, jak Syn Człowieczy, który przyszedł, aby dać swoje życie na okup za wielu”, głoszących i mówiących: Śpiewajmy Panu, gdyż okrył się chwałą.

Przez wstawiennictwo, Panie, Twoich świętych apostołów, obdarz świat pokojem, abyśmy wszyscy mogli głosić i mówić: Śpiewajmy Panu, gdyż okrył się chwałą (Renoux, 2008, s. 323-324).

Zaśpiewajmy nowy hymn Zbawicielowi i Bogu, Który zesłał swego Syna z nieba na ziemię, Który unizając się stał się człowiekiem, aby cierpieć za nas w ciele. Gdyż okrył się chwałą.

Zaśpiewajmy nowy hymn Panu Zbawicielowi, Który pychę, korzeń grzechu, od uczniów odciął, i pokazał im Swoje królestwo niebieskie. Gdyż okrył się chwałą.

Dziś Zbawiciel swą mękę uczniom objawił i swoje powtórne przyjście by sądzić żywych i umarłych. Gdyż okrył się chwałą.

O tym, Który z wielką pokorą uczył błogosławionych apostołów o królestwie niebieskim, i wydał samego siebie, by zbawić wielu, o Nim, o Chrystusie śpiewajmy, Gdyż okrył się chwałą (Renoux, 2008, s. 505).

Pierwsza pieśń była śpiewana wraz z pierwszą pieśnią biblijną – kantykiem Mojżesza (Wj 15,1-18). Każdy troparion kończy się słowami „Śpiewajmy Panu, gdyż okrył się chwałą”, które nawiązują do wspomnianego kantyku. Tematem troparionów pierwszej pieśni jest przede wszystkim rozmowa Chrystusa z uczniami i z Salome – matką synów Zebedeusza. W drugim troparionie autor wskazuje na to, że to synowie Zebedeusza – Jakub i Jan, a nie ich matka odważyli się prosić Jezusa o to by zasiąść po Jego prawicy i lewicy. Święty Jan Chryzostom w jednej ze swoich homilii twierdzi, że to właśnie apostołowie byli inicjatorami tej prośby, ale namówili matkę by zwróciła się do Chrystusa, by prośba była bardziej przekonująca (Jan Chryzostom, PG 58, 618). W trzecim troparionie przytoczone są słowa Chrystusa z Ewangelii (Mt 20,27-28). Bezpośrednie cytaty z Ewangelii możemy odnaleźć również w późniejszych wielkotygodniowych kanonach. Czwarty troparion nie zawiera już opisu wydarzeń z czytań ewangelicznych tego dnia. Jest on prośbą o pokój dla świata poprzez wstawiennictwo świętych apostołów. Podobny troparion kończy również pierwszą pieśń Wielkiego Czwartku zawartą w Iadgari. Kolejne tropariony pierwszej pieśni pochodzą z innej redakcji, a mianowicie z rękopisu Synaj 40. Również nawiązują one do kantyku Mojżesza. Przez tropariony te przeplata się tematyka czytania ewangelicznego tego dnia. Szczególnie akcentowana jest pokora, której Chrystus nauczał uczniów.

Pieśń 8

Święte melodie trojga dzieci zamieniły płonący ogień Chaldejczyków w rosę, oddały one chwałę Bogu wszechświata i rzekły: Błogosławcie Pana, wszystkie dzieła Pańskie, Śpiewajcie Mu i wywyższajcie Go ponad wszystko, na wieki.

Ten, Który dla zbawienia całego wszechświata, raczył przyjąć ciało z Dziewicy, dobrowolnie przyszedł cierpieć za nas, aby dziś swoim uczniom głosić Jego chwalebne zmartwychwstanie. Błogosławcie Pana, wszystkie dzieła Pana, Śpiewajcie Mu i wywyższajcie Go ponad wszystko, na wieki.

Z powodu Jego nieskończonej dobroci i wielkoduszności, Matka Jakuba i Jana ośmieliła się prosić Go by jej synowie siedzieli po Jego prawicy i lewicy, lecz On uznał to za niemożliwe, ku chwale Ojca i Boga. Błogosławcie Pana, wszystkie dzieła Pana, Śpiewajcie Mu i wywyższajcie Go ponad wszystko, na wieki (Renoux, 2008, s. 324-325).

Ojcu, Synowi i Duchowi Świętemu, dzieci, kapłani i słudzy wołali i mówili z zastępami niebieskimi: Błogosławcie Pana, wszystkie dzieła Pańskie, Śpiewajcie i wychwalajcie Go ponad wszystko na wieki (Renoux, 2008, s. 506).

Zakończenie każdego troparionu ósmej pieśni nawiązuje do biblijnej pieśni trzech młodzieńców (Dn 3,52-88). *Irmos*² nawiązuje do starotestamentowej historii trzech młodzieńców umieszczonych w palącym się piecu. Pod „świętymi melodiami” autor rozumie pieśń, którą młodzieńcy wznosili do Boga. Motywy z czytania ewangelicznego, które możemy odnaleźć w tych troparionach to głoszenie uczniom zmartwychwstania i prośba matki synów Zebedeusza. Drugi troparion na wzór wielu symbolów

² Pierwszy troparion pieśni kanonu, tematycznie nawiązujący do pieśni biblijnej (*irmos* [hasło] w: Przyczyna, Czarnecka, Ławreszuk, 2022)

wiary, poczynając od Apostolskiego, opisuje wydarzenia ekonomii zbawienia: narodziny z Dziewicy, śmierć i zmartwychwstanie.

Pieśń 9

Ciebie, Który wcześniej, zgodnie z ekonomią zbawienia, nauczałeś apostołów tajemnicy Twojej Męki, i Któryś dla naszego zbawienia przyszedł dobrowolnie cierpieć, poprzez hymn wysławiamy.

Ciebie, Który nauczałeś apostołów pokory, i uznałeś ich prośbę za niedopuszczalną, ze względu na chwałę Ojca i Boga, poprzez hymn wysławiamy.

Ciebie, Który nie przyjąłeś zazdrosnej prośby pierwszych uczniów i ich matki, i Któryś przez wiarę uczynił apostołów obcymi zazdrości, poprzez hymn wysławiamy (Renoux, 2008, s. 325).

Tropariony pieśni dziewiętej były śpiewane wraz z pieśniami biblijnymi Magnificat – Pieśń Bogarodzicy (Łk 1,46-55) oraz Benedictus – Pieśń Zachariasza (Łk 1,68-79). W dziewiętej pieśni adresatem wszystkich troparionów jest Chrystus, tak jak miało to miejsce w części troparionów pierwszej pieśni. Autor przeciwstawia tutaj zazdrość pokorze. Słowa Chrystusa o niezbedności uniżenia się przed innymi odbijają się echem przez całą pieśń.

Kolejne utwory zawarte w ładgari to stichiry śpiewane podczas Psalmu 148. W całości zachowały się trzy stichiry:

Chwała poranka przynależy Tobie, Panie, Któryś przez blask świtu, sprawił, że sprawiedliwy Jakub przewidział Twoje Wcielenie, apostołom po drodze oznajmiłeś o Twojej męce, przez którą zbawiłeś wszechświat.

Chwalimy Twoją cierpliwość, Chryste. Ty, Panie, Który usunąłeś pychę ze swoich uczniów, i zastąpiłeś ją pokorą służby Bogu, aby nie zwątpili w czasie Twojej Męki, zmiłuj się nad nami przez nich.

Ty, Panie, Który dla naszego zbawienia wzięłeś na siebie picie kielicha, i objawiłeś Swoim błogosławionym apostołom Swoją niebiańską królewskość z Ojcem, przez ich modlitwy, zmiłuj się i nad nami (Renoux, 2008, s. 326).

W pierwszej stichirze możemy zauważyć nawiązanie do biblijnego patriarchy Jakuba i do jego snu o drabinie łączącej niebo z ziemią (Rdz 28,10-22). W późniejszej tradycji liturgicznej syn Jakuba – Józef stanie się jedną z kluczowych postaci Wielkiego Poniedziałku, będąc praobrazem Chrystusa. W stichirze tej następuje bardzo płynne przejście z motywów starotestamentowych do motywów nowotestamentowych. Podkreśla to, że ten sam Bóg, Który objawił Jakubowi sen o drabinie, teraz zapowiada apostołom swoją mękę. Zabieg ten możemy spotkać również w późniejszych hymnach, między innymi w jednej ze stichir święta Przemienienia Pańskiego: „Ten, Który dawniej z Mojżeszem rozmawiał poprzez symbole, Który mówił „Ja jestem Będący” dziś przeobrażając się na Taborze przed uczniami...” (Menaion Augoustou, 1852, s. 33).

Druga stichira również nawiązuje do rozmowy Chrystusa z apostołami i Salome. Podobnie jak we wcześniej przytoczonych hymnach podkreślone jest znaczenie pokory, której Chrystus naucza apostołów. Wg autora to właśnie pokora miała pomóc uczniom w czasie męki Zbawiciela. Mimo to wszyscy uczniowie, poza jednym, uciekli i przerażeni nie wiedzieli co ich czeka. Dopiero Duch Święty w dniu Pięćdziesiątnicy pozwolił im pojąć głębię pokory, która towarzyszyła Misterium Krzyża, do tego stopnia, że życie większości z nich zakończyło się śmiercią męczeńską.

Trzecia stichira nawiązuje do słów Chrystusa o picciu kielicha (Mt 20,22-23). Można przypuszczać, że inspiracją do drugiej części omawianej strofy były słowa z Ewangelii wg św. Jana (J 14,8-11).

Podczas wieczerni na „Panie wołam do Ciebie” były śpiewane następujące stichiry:

Biada mi! Jak bardzo jestem podobny do nieurodzajnego drzewa figowego! I jak bardzo boję się, że zostanę przeklęty i ścięty! Lecz Ty, Chryste Boże, Stwórco nieba,

pozwól by moja bezowocna dusza zaowocowała, ze względu na mnie, syna marnotrawnego, zlitowałeś się nade mną i przyjąłeś mnie.

Modlitwę mą wylewam przed Tobą, Który możesz mnie zbawić. Pokażmy więc owoc skruchy, byśmy stali się godni przebaczenia grzechów i wielkiego miłosierdzia.

Matka pierwszych uczniów prosiła Cię, by oni mogli zasiąść z Tobą w królestwie. Ale Ty, Zbawco, Który pokornym łaskę dajesz, uczyn nas godnymi królestwa Twego, i zmiłuj się nad nami.

My wszyscy wierzący, z bojaźnią i drżeniem, przychodzimy na mękę Zbawiciela, niech żadna nieczna myśl nie zagości w naszych sercach, bo dziś Król królów zwiastuje uczniom swą mękę. Pozwól nam więc, Chryste Boże, uczestniczyć w Tajemnicy Twojej Męki, abysmy, uświęceni, stali się godni łaski zmartwychwstania (Renoux, 2008, s. 327-328).

Pierwsza stichira nawiązuje do ewangelicznej historii o drzewie figowym. W porównaniu ze wcześniej przytoczonymi hymnami jutrzni ma ona bardziej pokutny charakter. Słowa „Biada mi!” nadają utworowi dramatyzmu. Podmiot liryczny porównuje się do drzewa figowego, wyraża swój strach przed przeklęciem i ścięciem. Jednak później zwraca się do Chrystusa z nadzieją i prosi Go o to by jego dusza zaowocowała, podkreślając, że Chrystus już zlitował się nad nim i przyjął go. W stichirze tej również podkreślona jest wielka wartość pokory. Grzesznik, porównując siebie z nieurodzajnym drzewem figowym i nie znajdując w sobie dobrych uczynków sprawia, że Chrystus od razu lituje się nad nim i przyjmuje go. Dlatego w utworze prosi go tylko o zaowocowanie – kultywowanie cnót, a nie o zlitowanie się.

Druga stichira nawołuje wiernych do okazania owoców skruchy, ponieważ to właśnie brak owoców skazał drzewo figowe na wyschnięcie.

Trzecia stichira nawiązuje do tematyki hymnów jutrzni, opisuje prośbę matki synów Zebedeusza. W hymnie tym znów podkreślone jest znaczenie pokory.

Czwarta stichira nawołuje do wejścia w Wielki Tydzień z czystymi sercami. Nawoływanie do oczyszczenia serca i umysłu często spotyka się w późniejszej hymnografii Wielkiego Tygodnia. Autor używając słowa „dziś” podkreśla, że wydarzenia dotyczące ekonomii zbawienia cały czas pozostają aktualne.

Ostatni hymn wieczerni zapisany w Iadgari brzmi następująco:

Przybyliśmy, wierni, do męki Zbawiciela, Chrystusa, Boga naszego. Wysławiamy Jego nieskończoną cierpliwość, aby z powodu Swojej miłości do ludzkości wskrzesił razem ze Sobą nas, którzy umarliśmy z powodu grzechu, albowiem jest dobry i miłujący ludzi (Renoux, 2008, s. 328).

Hymn ten zachował się również we współczesnej tradycji liturgicznej (Triodion Kataniktikon, s. 346) Według tradycji, którą opisuje Typikon Bazyliki Zmartwychwstania był on wykonywany podczas wielkoponiedziałkowych procesji.

W niniejszej części zostały przytoczone wszystkie hymny Wielkiego Poniedziałku z Iadgari, poza trzema niekompletnymi hymnami, które nie zachowały się w całości.

2. Typikon Bazyliki Zmartwychwstania (Hagios Stawros nr 43)

Późniejszym źródłem tradycji jerozolimskiej jest Typikon Bazyliki Zmartwychwstania z rękopisu Hagios Stawros 43. Typikon ten przewiduje czytanie podczas nabożeństw tych samych fragmentów Ewangelii, co Lekcjonarz jerozolimski (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 46). Jedynie czytanie na jutrzni jest nieco dłuższe – Mt 21,18-22,14 (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 40). Fragment ten zawiera dodatkowo opis rozmowy z Chrystusem arcykapłanów i starszych ludu dotyczącej pochodzenia Jego władzy. Perykopa obejmuje również przypowieści o dwóch synach, których ojciec wysyłał do winnicy, o złych rolnikach i o uczcie królewskiej.

Hymnografia zawarta w Typikonie Bazyliki Zmartwychwstania jest nieco bardziej rozbudowana niż ta z Iadgari. Jutrznia rozpoczyna się hymnem, znanym ze współczesnej tradycji liturgicznej (Triodion Kataniktikon, s. 344):

Oto Oblubieniec nadchodzi o północy i błogosławiony jest sługa, którego zastanie czuwającym, niegodny zaś jest ten, którego zastanie leniącym się. Uważaj, duszo, abyś cię nie ogarnął, abyś nie została oddana śmierci i nie okazała się poza Królestwem. Powstań więc wołając: Święty, Święty, Święty jesteś, Panie, ze względu na Bogurodnicę zmiłuj się nad nami (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 32).

Motyw Chrystusa przedstawionego jako oblubieńca często spotykany jest w Piśmie Świętym. Chrystus odpowiadając na pytanie uczniów Jana, dlaczego jego uczniowie nie poszczą porównał siebie do oblubieńca, a uczniów do gości weselnych (Mt 9,14-15; Mk 2,18-19; Łk 5,33-35). Również apostoł Paweł w swoich listach mówi o zaślubinach Chrystusa z Cerkwią (2 Kor 11,2; Ef 5,21-32).

Kolejnym fragmentem Ewangelii, do którego nawiązuje troparion są słowa Chrystusa „Czuwajcie więc, bo nie wiecie, w którym dniu Pan wasz przyjdzie” (Mt 24,42) oraz „Szczęśliwy ów sługa, którego pan, gdy wróci, zastanie przy tej czynności” (Mt 24,46). Troparion nawiązuje również do słów Chrystusa z Ewangelii wg św. Łukasza (12,35-39).

W Typikonie Bazyliki Zmartwychwstania zapisanych jest pięć katzym poetyckich, trzy spośród których występują we współczesnej tradycji liturgicznej Cerkwi Prawosławnej (Triodion Kataniktikon, s. 344). Nie nawiązują one jednak w sposób bezpośredni do czytań ewangelicznych tego dnia. Mówią one o mękach Chrystusa i nawołują wiernych do godnego spotkania nadchodzących dni. Wraz z katzymami poetyckimi śpiewane były dwa bogorodziczy³, również nie nawiązujące do czytań, ale za to mające bogatą treść dogmatyczną (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 33-34).

Na uwagę zasługuje poniższa katzyma poetycka, ponieważ możemy znaleźć w niej wskazówki dotyczące pory w jakiej były sprawowane nabożeństwa:

Przyszedł czas, Chryste, męki Twojej, wszyscy w noc tą opiewamy Cię, niech łaska Twoja z wysokości zajaśnieje nad nami wraz z Boską mocą, albowiem odganiając sen wierni oczekują stania się godnymi Twej słodyczy i chwały, o Dobry (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 34).

W „Itinerarium” Egerii, świadectwie opisującym jerozolimskie nabożeństwa czwartego wieku, możemy odnaleźć informacje o tym, że wiele nabożeństw było sprawowanych w godzinach nocnych⁴.

Hymny liturgiczne, poza przybliżaniem wiernym wydarzeń Wielkiego Tygodnia, nawoływały ich do pokajania. Przykładem tego jest troparion, który wraz z bogorodzicznym był śpiewany podczas Psalmu 50:

Powróć, pokajaj się, pokaż to, co chowasz w ukryciu, mów Bogu wszystko widzącemu „tylko Ty wiesz o moich ukrytych rzeczach, Zbawco, zmiłuj się nade mną, jak mówi Dawid, według wielkiej miłości Twojej” (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 34).

Kanon, którego autorstwo przypisywane jest św. Kosmie z Majumy, nawiązuje do fragmentu Ewangelii czytanej podczas Liturgii (Mt 20,17-28).

Pieśń 1

Panu, który wzburzone morze nie do przejścia uczynił suszą i poprowadził przez nie lud Izraela, śpiewajmy, albowiem wysławił się w wielkiej chwale.

Niewypowiedziane jest zejście Boga Słowa, Chrystusa, Boga i człowieka, przyjmując postać sługi pokazuje bowiem uczniom, że nie poczytał sobie Boskości za grabież, dlatego wysławił się w wielkiej chwale.

³ Tropariony ku czci Bogarodzicy (*bogorodziczen* [hasło] w: Przyczyna, Czarnecka, Ławreszuk, 2022)

⁴ W Wielki Poniedziałek nabożeństwo wieczorne kończyło się po zmroku, w Wielki Wtorek wierni wracali z Góry Oliwnej późną nocą, noc z Wielkiego Czwartku na Wielki Piątek wierni spędzali na czuwaniu, uczestnicząc w modlitwach i procesjach, aż do wschodu słońca (Egeria, 2018, s. 169-175)

Usłużyć sam przyszedłem bogaty Boskością zubożałemu Adamowi, którego postać dobrowolnie przyjąłem będąc Stwórcą, duszę moją chcąc oddać za jego wybawienie, będąc niecierpiętlivy w Boskości (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 35).

Irmos pierwszej pieśni nawiązując do kantyku Mojżesza (Wj 15,1-18) mówi o przejściu Izraelitów przez Morze Czerwone. Drugi troparion mówi o kenozie Chrystusa. Poprzez słowa „nie poczytał sobie Boskości za grabież” autor nawiązuje do słów z Listu Apostoła Pawła do Filipian (Flp 2,6). Święci Ojcowie wyjaśniając fragment Listu tłumaczą, że Apostoł tymi słowami chciał podkreślić to, że Boskość była dla Chrystusa naturalna i nie musiał o nią walczyć, jak bogowie pogańscy, dlatego nie bał się, że ją straci przyjmując postać sługi (Nikodem Hagioryta, 1836, s. 290). Trzeci troparion jest parafrazą słów Chrystusa zawartych w czytaniu ewangelicznym Wielkiego Poniedziałku (Mt 20,28). Słowa „zubożały Adam” odnoszą się tu do całego rodzaju ludzkiego.

Pieśń 8

Ogień nieokiełznany uląkł się ciał czystych młodzieńców o nieskalanych duszach i cofnął się, gdy zaś płomień wiecznie żywy osłabł, rozbrzmiewała nieustanna pieśń: Wszystkie dzieła Pańskie, błogosławcie Pana i wywyższajcie go na wieki.

Zbawiciel idąc na mękę mówi swoim przyjaciółom: wtedy poznają, że jesteście moimi uczniami, kiedy będziecie przestrzegać moich przykazań, miejcie pokój w sobie i między wszystkimi i będąc pokornymi zostanieie wywyższeni, znając mnie jako Pana opiewajcie i wychwalajcie na wieki.

Niech wasza władza nad innymi będzie przeciwna do władzy pogan, nie jest bowiem moim zwyczajem samowola, ale tyranów. Chcący być pierwszym niech będzie ostatnim ze wszystkich. Znając mnie jako Pana opiewajcie i wywyższajcie na wieki (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 36).

Irmos ósmej pieśni nawiązuje do historii trzech młodzieńców z Księgi Daniela. Drugi troparion rozpoczyna się parafrazą słów Chrystusa z Ewangelii wg św. Jana (J 13,35). Nawoływanie uczniów do pokoju między sobą nawiązuje do słów z Ewangelii wg św. Marka (Mk 9,50). Trzeci troparion jest parafrazą słów z Ewangelii wg św. Mateusza (Mt 20,25-27).

Pieśń 9

Wywyższyłeś, Chryste, Bogurodnicę, która zrodziła Ciebie, to z niej bowiem, Stwórczo nasz, odziałeś się w nasze ciało, aby wybawić nas od grzechów niewiedzy, uwielbiając ją wychwalamy Ciebie.

Wszelką nieczystość namiętności odrzuciwszy posiadźcie cnotliwe myśli godne Królestwa Bożego - powiedziałeś apostołom Twoim, o Mądrości - w którym zajaśniejecie w chwale jaśniej od słońca.

Patrz na mnie - powiedziałeś, Panie, do uczniów - nie wznoscie się w umyśle, ale podążajcie za pokornymi myślami, pijcie mój kielich, który ja piję, aby wysławić się ze mną w Królestwie Ojca mego (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 37).

Irmos dziewiętej pieśni poświęcony jest Bogarodzicy. Święty Nikodem Hagioryta wyjaśniając drugi troparion uważa, że autor pisząc go inspirował się przypowieścią o uczcie weselnej (Mt 22,1-14). Odrzucenie namiętności i zdobycie cnotliwych myśli rozumie on jako przygotowanie się do przywdziania szaty weselnej (Nikodem Hagioryta, 1836, s. 299). Kolejny troparion również zawiera parafrazę słów z perykopy ewangelicznej czytanej podczas Liturgii. W całym kanonie autor nie wspomina o matce synów Zebedeusza, która często występowała w hymnach w Iadgari.

Po pierwszej pieśni kanonu wykonywany był kondakion i ikos:

Opiewających męki mistyczne, Władco, oświeć światłością Twoją jako Dobry i wybaw nas od wszelakich mąk, Chryste Boże, ochroń nas mocą Twego niezniszczalnego Królestwa, albowiem jesteś jedynym Miłującym człowieka.

Nieopisany Boskością, niezmieszczony wszędzie i niedostępny, niecierpliwy Boskością, przychodzi cierpieć jak człowiek i wybawić nas od cierpień, śpieszy dziś na dobrowolną rzeź wielce cierpliwy, mówi uczniom swoim: „oto oddaje Siebie w ręce nieprawych i umieram, mam władzę by oddać swoją duszę za wszystkich i ją powierzam w ręce Ojca za zbawienie i odpuszczenie czczących mnie, jedyne Miłującego człowieka (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 35-36).

Kondakion i ikos po ósmej odzie był poświęcony osobie starotestamentowego Józefa. Utwory te są znane również ze współczesnej tradycji (Triodion Kataniktikon, s. 345).

Pierwszy eksapostilarion, znany ze współczesnej tradycji liturgicznej (Triodion Kataniktikon, s. 353), nawiązuje do przypowieści o uczcie weselnej (Mt 21,1-14):

Widzę upiększoną Twą komnatę ślubną, Zbawco mój i nie mam odpowiedniego stroju, aby do niej wejść. Oświeć odzienie mojej duszy, Dawco światła i zbaw mnie (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 38).

Motywnym, który łączy powyższy hymn z przypowieścią jest strój. W przypowieści człowiek, który nie miał odpowiedniego stroju został wyrzucony z uczty. W hymnie podmiot liryczny zwraca się do Boga z prośbą o upiększenie szaty swojej duszy. Pod obrazem „upiększonej komnaty ślubnej” kryje się Królestwo Niebieskie. Wydarzenia Wielkiego Tygodnia oraz święta Paschy otwierają wiernym drogę do współuczestnictwa w tym Królestwie.

Kolejny eksapostilarion jest parafrazą fragmentu Ewangelii (Mt 20,17-19):

Pan idąc na dobrowolną mękę, mówił swym uczniom po drodze „oto widzicie wypełnienie się Pisma, o przyjaciacie, w ręce bowiem grzeszników oddaje się Syn Człowieczy, przybity zostanie do krzyża, ale na trzeci dzień w chwale zmartwychwstanę, miejcie odwagę” (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 38).

Po eksapostilarionach śpiewany był bogorodziczen, nie nawiązujący tematyką do czytań ewangelicznych Wielkiego Poniedziałku.

Typikon Bazyliki Zmartwychwstania przewiduje śpiew ośmiu stichir chwalebnych.

Wczoraj z gałązkami palm dzieci Hebrajczyków wychwalały Cię, Któryś zwyciężył piekło i śmierć, dzisiaj zaś pragną Cię na drzewie powiesić, Któryś łaską rozdzielił Morze Czerwone dla ich przodków i z niewoli ciężkiej oswobodził ich. Niewdzięcznikami okazali się nieszczęsny, my zaś wołamy: Panie, idący na mękę, chwała Tobie (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 38).

Pierwsza stichira mówi o niewdzięczności narodu wybranego. Hebrajczycy nie zwracając uwagi na wszelkie dobrodziejstwa, których dostąpili od Boga chcą Go ukrzyżować. Zestawianie niewdzięczności narodu wybranego z dobrodziejstwami Boga często pojawia się we współczesnej hymnografii Wielkiego Piątku, a w szczególności w niektórych antyfonach śpiewanych podczas jutrzni (Triodion Kataniktikon, s. 375-376).

Zbliża się Oblubieniec, zapalmy wszyscy nasze lampy, napełniając je olejem miłości, abyśmy z radością weszli do komnat niebiańskich i uniknęli piekła, głosami radosnymi do Boga wołając, Który uwolnił nas od dawnego wyroku (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 39).

Druga stichira mówi o zbliżającym się Oblubieńcu-Chrystusie, nawiązując do przypowieści o dziesięciu pannach. Utwór ten jest zarówno egzegezą przypowieści. Autor wyjaśnia, że olejem, którym należy napełnić lampy naszych serc jest miłość.

Uczeń zastanawia się jak wydać Ciebie, o Miłujący człowieka, nieszczęsny związany jest miłością do pieniędzy. Zbiera się oddział niegodziwców, aby drwić z Ciebie i ukrzyżować Cię, żółcią i octem Cię napoić, a na głowę założyć wieniec cierniowy, o wielce cierpliwy. Ze względu na to wołamy do Ciebie: idący na męki, Panie, chwała Tobie (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 39).

Trzecia stichira nawiązuje do zdrady Judasza. We współczesnej tradycji liturgicznej motyw ten pojawia się dopiero w hymnografii Wielkiego Wtorku (Triodion Kataniktikon, s. 351).

Zlituj się, Panie, ze względu na Twoją miłość nad moją niepłodnością, pozwól bym nie wysechł przez Twój gniew. Daj mi owoc pokajania, o Miłościwy, nie odganiaj mnie sprzed Twojego oblicza, albowiem masz bezgraniczną miłość.

Oddal od nas, o Miłujący człowieka, wysokie mniemanie i uczyn nas naśladowcami Twojej pokory aż do śmierci, Chryste, Twojej świętej chwały uczyn nas współuczestnikami, albowiem wielka jest Twoja miłość.

W drodze na dobrowolną mękę Twoją, Panie, nauczałeś uczniów z miłością o pokorze, poprzez którą obdarzyłeś chwałą ludzką naturę, albowiem bezgraniczna jest Twoja miłość (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 39-40).

W czwartej, piątej i szóstej stichirze podmiot liryczny zwraca się bezpośrednio do Chrystusa. Podmiot liryczny w czwartej stichirze porównuje siebie do niepłodnego drzewa figowego i prosi by Chrystus dał mu owoce pokajania.

Ułknijmy się, bracia, historii drzewa figowego, które przez niepłodność zostało ścięte, przynieśmy godne owoce pokajania Chrystusowi, który miłuje nas wielce (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 40).

Siódma stichira, znana również ze współczesnej tradycji liturgicznej (Triodion Kataniktikon, s. 347), przestrzega wiernych, by nie upodabniali się do niepłodnego drzewa figowego i nawołuje ich do przynoszenia Chrystusowi owoców pokajania.

Wąż znalazł drugą Ewę - Egipcjanke i poprzez jej słowa chciał zwieść Józefa, lecz ten pozostawiając szatę uciekł od grzechu, był nagi i nie wstydził się, jak Adam przed upadkiem. Poprzez jego modlitwy, Chryste, zmiłuj się nad nami (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 40).

Ostatnia stichira nawiązuje do historii sprawiedliwego Józefa, który jest praobrazem Chrystusa. Ciężko jest określić, kiedy dokładnie osoba starotestamentowego Józefa zaczęła być powiązywana z Wielkim Poniedziałkiem. Starsze źródła jerozolimskie, takie jak Lekcjonarz jerozolimski, nie wskazują na żadne powiązania Wielkiego Poniedziałku z postacią sprawiedliwego Józefa. Święty Andrzej z Krety żyjący na przełomie VII i VIII wieku w swoim kanonie na Wielki Poniedziałek nawiązuje do postaci Józefa. Można więc przypuszczać, że powiązanie to było już obecne w epoce św. Andrzeja, lecz nie wiadomo czy jego źródłem nie była inna tradycja liturgiczna.

Na zakończenie jutrzni odbywała się procesja, podczas której śpiewano przytoczony wcześniej hymn, znajdujący się również w Iadgari: „Przybyliśmy, wierni, do męki Zbawiciela...”. Dodatkowo śpiewano obszerny, liczący 22 wersy troiczen⁵, opisujący dogmat o Trójcy Świętej, oraz dwa hymny mające charakter pokajanny (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 41-42), żaden z tych hymnów nie nawiązywał bezpośrednio do czytań ewangelicznych.

Podczas wieczerni, która rozpoczynała Liturgię, na „Panie wołam do Ciebie” był przewidziany śpiew następujących stichir.

Panie, idąc na mękę i umacniając swoich uczniów mówiłeś im na osobności: Jakże nie pamiętacie moich słów, które wcześniej powiedziałem. Niemożliwe jest by prorok został zabity poza Jerozolimą. Teraz już przyszedł czas, o którym wam mówiłem. Oto oddaję się w ręce grzeszników na poniżenie, oni przybiją mnie do krzyża i położą w grobie, wzgardzą mną jak martwym, ale miejcie odwagę, bowiem na trzeci dzień zmartwychwstanę ku radości wiernych i ku życiu wiecznemu.

Panie, matka synów Zebedeusza nie pojmując wielkiej tajemnicy Twojego zamysłu poprosiła Cię, by jej dzieci zostały uhonorowane w przemijającym królestwie, ale Ty zamiast tego obiecałeś przyjaciółom Twoim picie z kielicha śmierci, o którym

⁵ Troparion ku czci Przenajświętszej Trójcy (troiczen [hasło] w: Przyczyna, Czarnecka, Ławreszuk, 2022)

mówiłeś, że sam z niego wypijesz przed nimi, ku oczyszczeniu grzechów ludzi. Dlatego wzywamy do Ciebie: Zbawienie dusz naszych, chwała Tobie.

Panie, nauczając swoich uczniów doskonałej mądrości, mówiłeś im by nie upodobniali się do pogan, którzy chcą sprawować władzę nad słabszymi: „Niech nie będzie tak między wami, Moimi uczniami, albowiem Ja Sam stałem się ubogi dobrowolnie. Niech pierwszy spośród was będzie sługą wszystkich, rządzący jak podporządkowujący się, wybraniec jak ostatni. Albowiem Ja Sam przyszedłem usłużyć zubożałemu Adamowi i oddać duszę swoją na odkupienie wielu, wołających do mnie: Chwała Tobie” (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 44-45).

Trzy pierwsze stichiry są parafrazą słów z czytania ewangelicznego (Mt 20,17-28). Podmiot liryczny kieruje w nich swoje słowa do Chrystusa.

Pan idący na dobrowolną mękę mówił po drodze apostołom: Oto zbliżamy się do Jerozolimy i wydany zostanie Syn Człowieczy, jak zostało o Nim napisane. Przyjdźmy i my z oczyszczonymi myślami by towarzyszyć mu w drodze i ukrzyżować się z nim i uczynić siebie martwymi dla życiowych rozkoszy ze względu na Niego, aby ożyć z Nim i usłyszeć, jak woła: „Już nie do ziemskiego Jeruzalem idę na męki, ale udaję się do Ojca Mego i Ojca waszego, do Boga Mego i Boga waszego i wzniosę was ze Sobą do górnego Jeruzalem, do Królestwa Niebieskiego (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 45).

Ostatnia stichira rozpoczyna się parafrazą słów z fragmentu Ewangelii czytanej podczas Liturgii. Następnie autor zwraca się do wiernych nawołując ich do podążania za Chrystusem, do ukrzyżowania się z Nim i umartwienia siebie dla życiowych rozkoszy. Można stwierdzić, że w stichirze tej jest opisana nie tylko Boska ekonomia zbawienia świata, ale także ekonomia zbawienia każdego człowieka, który poprzez dobrowolne „ukrzyżowanie starego człowieka”, a co za tym idzie umartwienie miłości do rozkoszy staje się dzieckiem Bożym według łaski, o czym mówi apostoł Paweł w Liście do Rzymian: „Ten to Duch świadczy wspólnie z duchem naszym, że dziećmi Bożymi jesteśmy. A jeśli dziećmi, to i dziedzicami, dziedzicami Bożymi, a współdziedzicami Chrystusa, jeśli tylko razem z nim cierpimy, abyśmy także razem z nim uwielbieni byli” (Rz 8,16-17). Hymn ten podkreśla, że nie jesteśmy jedynie obserwatorami wielkotypowych wydarzeń, ale także w pewien sposób w nich uczestniczymy. Wydarzenia te są źródłem nowych perspektyw dla każdego z nas.

Stichiry na „Panie wołam do Ciebie” kończyły się bogorodzicznym, który nie nawiązywał do czytań ewangelicznych. Podczas wieczerni były śpiewane jeszcze trzy stichiry, pierwsza z nich nawoływała wiernych do wychwalania Chrystusa idącego na mękę, natomiast dwie kolejne nawiązywały do zdrady Judasza. Po stichirach tych śpiewany był bogorodzicen, w którym podmiot liryczny zwracał się do Bogarodzicy z prośbą o ochronę od wszelakich nieszczęść (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 46-47).

Na uwagę zasługuje również hymn wejścia, który we współczesnej tradycji liturgicznej związany jest z Wielkim Wtorkiem (Triodion Kataniktikon, s. 353), utwór ten, tak jak eksapostilarion, nawiązuje do przypowieści o uciesze weselnej (Mt 21,1-14):

Jak wejść niegodny do światłości Twoich? Jeśli odważę się wejść do komnaty szata mnie wyda, albowiem nie jest weselna. Związany wyrzucony zostanie przez aniołów. Oczyszć, Panie, nieczystości mojej duszy i zbaw mnie, jako Miłujący człowieka (Papadopoulos-Kerameus, 1894, s. 45-46).

W powyższej części artykułu zostały przytoczone, a w niektórych wypadkach tylko wspomniane, wszystkie wielkoponiedziałkowe hymny liturgiczne jutrzni oraz wieczerni połączonej z Liturgią, zawarte w Typikonie Bazyliki Zmartwychwstania.

Wnioski

Po analizie powyższych utworów hymnograficznych można stwierdzić, że w przypadku hymnografii Wielkiego Poniedziałku wg rytu jerozolimskiego podstawowym źródłem, którym

posługiwali się hymnografowie była Ewangelia, wyjątek w głównej mierze stanowią bogorodziczny i hymny mające charakter pokajanny. W przypadku wcześniejszej tradycji Iadgari i Lekcjonarza jerozolimskiego 19 z 24 hymnów (nie wliczając trzech niezachowanych) nawiązuje bezpośrednio do czytań ewangelicznych Wielkiego Poniedziałku, w przypadku Typikonu Bazyliki Zmartwychwstania jest to około jedna trzecia wszystkich hymnów. Na podstawie przedstawionej analizy hymnów można stwierdzić również, że wraz z biegiem czasu hymnografia liturgiczna wzbogacała się o nowe motywy, w szczególności o treści dogmatyczne, o czym świadczą częściej pojawiające się bogorodziczny i triadikony.

Bibliografia

- Arranz, M. (1979). *Kak molilis' Bogu drevnie vizantiŭcy. Sutočnyĭ krug bogosluženiâ po drevnim spiskam vizantiŭskogo Evhologiâ*. Leningrad: Leningradskaa Duhovnaâ Akademiâ.
- Egeria. (2018). *The Pilgrimage of Egeria: A New Translation of the Itinerarium Egeriae with Introduction and Commentary*, tłum. wstęp i kom. A. McGowan, P. F. Bradshaw. Collegville, Minnesota: Liturgical Press Academic.
- Galadza, D. (2018). *Liturgy and Byzantinization in Jerusalem*. Oxford: Oxford University Press.
- Galadza, D. (2021). Svätogrobskyj Tipikon. *Pravoslavnaâ Ėncilkopediâ* 62 (s. 141–144). Moskva.
- Hevsuriani, L. (2014). Iadgari. *Pravoslavnaâ Ėncilkopediâ* 20 (s. 419–424). Moskva.
- św. Jan Chryzostom, *Homilia 65 na Ewangelię wg św. Mateusza*, PG 58, 618–626.
- Kekelidze, K. (1912). *Ierusalimskij kanonar' VII veka gruzinskaâ versiâ*. Tiflis.
- Ławreszuk, M. (2014). *Modlitwa wspólnoty: historyczny rozwój prawosławnej tradycji liturgicznej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Menaion Augustou*. (1852). Wenetia.
- św. Nikodem Hagioryta. (1836). *Eortodromion*. Wenetia: Tipografia Nikolaou Gliki.
- Papadopoulos-Kerameus, A. (1894). *Analekta Jerosolimitikis Stachiolojias: T. 2*. Petroupoli: B. Kirsbaoum.
- Przyczyna, W., Czarnecka, K., Ławreszuk, M. (red.). (2022). *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Renoux, C. (2008). *L'hymnaire de Saint-Sabas (Ve–VIIIe siècle): le manuscrit Géorgien H 2123*. Turnhout: Brepols.
- Taft, R. (1992). *The Byzantine Rite. A Short History*. Collegeville, Minnesota: Liturgical Press.
- Tarchnischvili M. (1959), *Le grand lectionnaire de l'Église de Jérusalem (Ve–VIIIe): T. 1*. Louvain: Secrétariat du CorpusSCO.
- Tarchnischvili M. (1960), *Le grand lectionnaire de l'Église de Jérusalem (Ve–VIIIe): T. 2*. Louvain: Secrétariat du CorpusSCO.
- Triodion Kataniktikon*. (1856). Tipographeio tou Agiou Georgiou.